

Նոյնիսկ աւելի վերջը, Կիլիկիան չըջանին եւս չենք հանդիպիր հայկական մեծ բանակներու:

Ուրեմն հայկական ռազմավարութիւնը, այս փոքր զօրախումբերով կը մղէր ինքնապաշտպանողական կռիւներ փոքրաթիւ հեծեալ խումբերով, որոնց բացառիկ արագաշարժութիւնը թշնամին լրջօրէն կը նեղէր եւ կը ստիպէր փախչիլ, եթէ մանաւանդ դժուոր դանաղան խումբեր դըռնուէին եւ անոնց մէջ ալ որոշ ռազմական ծրագիր մը:

Ամէն պարագայի մէջ հայկական ռազմավարութիւնը կը ներկայանայ պաշտպանողական ռազմավարութիւն մը: Ասիկա արդէն յատկացուցիչ է ռազմական ճարտարապետութեան ձգտումներուն:

Ինչպէս որ հայկական ճարտարապետութիւնը արտայայտիչն է հայ կենցաղին, նմանապէս ալ ռազմական ճարտարապետութիւնը արտայայտիչն է հայ ռազմավարութեան:

Պաշտպանողական ռազմավարութիւնը անհրաժեշտօրէն պէտք ունի ամրացեալ կէտերու՝ որոնց վրայ յեցած՝ բանակը պիտի ջանայ արշաւող բանակին ճամբան գոցելու: Այդ կէտերը իրեն պիտի ծառայեն որպէս ապաստան ճարտարութեան պահուն, որպէս համախմբումի կէտեր եւ որպէս թաղստոց թշնամին հարուածող զօ-

ղար Փարպեցիի: Իսկ ճակատող բուն բանակը բաժնուած էր սապէս: Առաջին զօրաբաժինին կը հրամայէր Իշխան Արծրունին՝ տեղակալ ունենալով Մոկաց Արտակ իշխանը: Երկրորդ զօրաբաժինին կը հրամայէր Խորէն Խորխոռունի՝ տեղակալ ունենալով Անձեւացին եւ Քաջբերունին: Երրորդ զօրաբաժինին կը հրամայէր Թաթուլ Վանանդեցին, Տաճատ Գնունիի հետ: Իսկ Չորրորդ զօրաբաժինին կը հրամայէր Վարդան՝ տեղակալ ունենալով Իր եղբայրը՝ Համազասպ Մամիկոնեանը եւ Արշաւիր Արշարունին:

Ըստ Ղազար Փարպեցիի՝ Իշխան Արծրունիի զօրաբաժինը կը կազմէր հայկական բանակին կեդրոնը, Խորէն Խորխոռունիի զօրաբաժինը կը դըռ-

նասիւններու: Այս ամրացեալ կէտերուն մէջ պահուած զօրախումբերը, որոնք ի վիճակի չեն թշնամի բանակներուն դէմ ճակատելու, մէջտեղ կ'ելլեն՝ երբ ան անցած է աւելի հեռուն եւ կը գործեն թշնամի բանակին հաղորդակցութեանց գիծերուն վրայ, պարենաւորումը կտրելով եւ խանգարելով:

Այս ամրացեալ կէտերը կը կազմեն բերդերը, ամրոցները եւ դղեակները: Հայաստանի բնական դիրքը որ լեռնային է եւ լեռնաշղթաներով հատուածուած, յարմար վայր մը կը ներկայացնէ ամրաշինութեան համար: Կիրճերը եւ լեռնային անցքերը պաշտպանող բերդերէն դատ՝ կային սահմաններուն մօտ, դժուարամերձ լեռներու վրայ ամրոցներ՝ որոնց բղէխները թշնամիին շարժումները լրտեսելու եւ առաջին դիմադրութիւնները ընելու պաշտօն ունէին: Ասոնցմէ դատ, երկրին ներսը, միշտ դժուարամերձ վայրերուն վրայ հաստատուած էին իշխանական ամրակուռ դղեակները, ուր իշխանը եւ կամ նախարարը կ'ապաստանէին ընտանիքով վտանգի պարագային: Այս դղեակները թէ՛ բնակութեան եւ թէ՛ պատերազմի յարմար ձեւով շինուած էին:

Արտագրեալ՝ Արշարունիքի մէջ զօրաւոր դղեակ-ամրոցին մէջ էր որ Հայոց Տիկինը Փառնաձեմ տասներեք ամիս դիմադրեց

էր անոր աջ թեւը եւ Վարդան Մամիկոնեան իր զօրաբաժինով կը բռնէր ձախ թեւը: Իսկ յետոյ հաղապարհ Մամիկոնեանը: Ինչպէս կ'երեւայ այս դասակարգումը կը ներշնչուի դասական ռազմավարութեան կանոններէն՝ յառաջապահ եւ յետապահ դուռներ, կեդրոնական բանակ մը ալ ձախ թեւերով:

Նոյնպէս կը վարուի Թ. զարուն Աշոտ Արծրունի արարներու դէմ կռուելու համար: Բայց Սմբատ Ա. Բագրատունի (890-912) իր հարիւր հազարնոց բանակը կ'առաջնորդէ ռազմական կանոններու կատարեալ զանցառութեամբ մը՝ որ աղետարեւ կ'ըլլայ իրեն համար:

Պարսից բանակին⁽⁴⁾, ժամանակ տալով հայ աւաղանիին խմբուելու Պապի չուրջ, Արշակ Բ. ի դերութեան ընթացքին եւ վախճանէն վերջ:

Բերդերէ եւ ամրոց դղեակներէ դատ կային նաեւ պարսպապատ քաղաքները, որոնք աւելի ընդարձակ ամրոցներու դերեր կը կատարէին ամրոց Քաղաքի մը բնակչութիւնը պաշտպանելով, բերդերու եւ ամրոցներու շղթայէն անցած թշնամիին դէմ, մինչեւ այն պահը, երբ թշնամին հաղորդակցութեանց ճամբաներուն կըտրուելով՝ ստիպուած կ'ըլլար նահանջելու:

Այսպէս Հայոց աշխարհը ծածկուած էր հարիւրաւոր բերդերու, ամրոցներու եւ բերդաքաղաքներու ցանցով մը, որոնք եթէ կը պաշտպանէին աղնուականութիւնը, նախարարը եւ իր ընտանիքը, ի փոխարէն թշնամիին վրէժխնդրութեան կը ձգէին անպաշտպան դիւղացին որ կը կոտորուէր:

Ինչպէս կը տեսնուի, Հայոց ռազմական ճարտարապետութիւնը կարեւոր տեղ մը կը դրաւ հայ շինարարութեան մէջ եւ անոր ներկայացումը կը ստանայ որոշ կարեւորութիւն մը, մեր ճարտարապետութեան կարեւոր գլուխներէն մին կազմելով:

Ճարտ. Ս. ՃեվԱՀԻՐՃԱՆ

(Շարունակելի)

(4) Փաւստոս Բիւզ. զար. Դ. Գլ. ԾԵ. «Եւ նստան չուրջ զբերդաւն ամիսք երեքտասան եւ տոնուլ զբերդն ոչ կարացին, զի կարի ամուր էր տեղին»:

Փ Ա Ղ Ո Ի Մ

Վաղուց արեւն ոսկեղոյ
Դարձած էր լուռ արեւմուր.
Մութ էր ծածկեր սեւաքող,
Նեղոս՝ ափերն իր դալար:

Խոր էր երկինքն ու տըխուր
Անհունութեամբ ամայի
Չըկար լուսնակն հուր գուրգուր,
Եւ ոչ աստղեր լուսածղի:

Ֆելազներու գիւղակի
Ըստուերներուն մէջ թագուն,
Փողոցներէն ամայի
Կ'անցնէր ամբոխ մ'երերուն:

Կը տանէին չորս հոգւով
Դագաղ մը մերկ ուսերնուն.
Խաւարն իր գէջ մատներով
Պատանքն հիւսած էր մարդուն:

Կը տանէին թաղապատ,
Ոչ մէկ աղօթք Ալլահին.
Կը կողկանէր յուսահատ
Շուն մը ճամբու երկայնքին:

Ֆելազ մըն էր, նոր ինկած,
Անպատի կէս ճամբուն.
Հարկն անձանթ առեղծուած.
Կեանքն իր սարսափ ամէնուն:

Անպատան անցած էր
Իր փրփրերախ նըժոյզով.
Փոթորիկներ ու աւեր
Բացած իր շէշտ խոյանքով:

Տարին գինքն հոն թաղելու,
Ուր վրէժ մը հին դարանած
Իր բախտը չար, ահարկու
Կը հեզնէր լուռ, օղայած:

Աւաղուտին մէջ անյայտ
Չարհուրանքով լըքեցին.
Ու մրրիկներ հըրացայտ
Չայն սոսկումով ծածկեցին:

Սարսուռ մ'իրենց խորն հոգւոյն
Վերադարձան յուղարկներն.
Ըստուերն անոր, համարաւուն,
Աչքերնուն մէջ՝ տիւ, գիշեր:

Հ. ՄԻՔԱՅԷԼ, ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

Աղեքսանդրիա, 1949